

ANDRZEJ FURIER
Szczecin
ORCID: 0000-0002-3745-3578

Niemcy na Kaukazie w pierwszej połowie XIX w. – przebieg osadnictwa i jego konsekwencje

Kontakty niemiecko-rosyjskie rozpoczęli w średniowieczu kupcy, którzy utworzyli swoje dzielnice, tzw. Niemieckie Swobody, w rosyjskich miastach, jak Moskwa. Dlatego na ten okres wskazują badacze, jako początek tych kontaktów. Obejmowały one w tym czasie obecność niewielkiej liczby osób i nie miały takiego dużego oddziaływania na relacje Niemiec z Kaukazem, jak organizowane od XVIII w. przesiedlenia dużych grup ludności. Trzeba w tym początkowym okresie odnotować obecność w Rosji przedstawicieli wielu zawodów, w tym artystów i naukowców z Niemiec, którzy gościli także na Kaukazie i pozostawili dzieła o nim. Docierali tam z wielu krajów języka niemieckiego i otwierali pole dla późniejszych relacji Niemiec z tym regionem.

W XIX w. duża grupa niemieckich osadników przybyła na Kaukaz i z powodzeniem zbudowała tam swoje wioski. Tę migrację można uznać za formę emigracji zarobkowej, odnotowując, że nie wszyscy Niemcy przybywali tam z obszaru państw niemieckich. Operowanie pojęciem określającym ich osady jako kolonie niemieckie jest mało precyzyjne, bo może sugerować związek z polityką kolonialną. Z tego powodu w artykule zrezygnowano z powielania terminologii sprzed ponad wieku, a wykorzystano pojęcie osadników jako grupy osób pochodzącej z innego kraju, która założyła swoje siedziby na terenach słabo rozwiniętych, należących wcześniej do innego państwa. Określenia osady i przesiedlenia pojawiają się w tytułach najnowszych publikacji niemieckich na ten temat, co jest istotną zmianą narracji. To szczególnie ważne, gdy ich autorami są potomkowie osadników¹.

¹ Badacze stworzyli wiele definicji osadnictwa, które podkreślają związek osadników z wybranym obszarem. Bliska badanej grupie niemieckiej na Kaukazie w XIX w. jest definicja Stanisława Mariana Zajączkowskiego, który badał osadnictwo na ziemiach polskich. Podkreślił on, że osadnictwo jest rezultatem wzajemnego oddziaływania na siebie grupy ludzkiej i terenu, na

W starszej literaturze przedmiotu Niemców, którzy przybyli w XIX w. na Kaukaz określa się mianem kolonistów, a ich wioski występują jako kolonie. Określenia te występują także w tytułach opracowań, które wykorzystano w artykule. Używane jest zamiast nich pojęcie osadnictwo, co podkreśla znaczenie procesu dla badanej grupy, a nie państwa, które przesiedlenia Niemców na Kaukaz zorganizowało. Określenie kolonie pozostawiono tylko w odniesieniu do stworzonych przez duże wsie niemieckie mniejszych osiedli w ich pobliżu. Odnotowując to, trzeba wskazać na brak precyzji w używaniu takich pojęć, bo Niemcy byli w XIX w. grupą kolonizującą Kaukaz w interesie kierującej całym procesem Rosji. Była więc to kolonizacja kierowana przez władze rosyjskie, której istotę stanowiło osadnictwo na ziemiach skarbowych dużej grupy niemieckiej².

Wywody koncentrują uwagę na pierwszej połowie XIX w., ale cezurę początkową wyznacza przyjazd na Kaukaz pierwszych niemieckich osadników, którzy dotarli pod Tbilisi w 1817 r.³ Cezurą końcową jest zjednoczenie Niemiec w 1871 r., które zbiegło się w czasie z ważnymi dla Kaukazu wydarzeniami – zakończeniem wojny kaukaskiej w 1864 r. i reformą chłopską realizowaną na Kaukazie od początku lat 70. XIX w. Cezura ta jest mało precyzyjna, ponieważ reforma chłopska nie była aktem jednorazowym, tylko procesem przeprowadzonym na Kaukazie z pewnym opóźnieniem w stosunku do reszty Rosji. Wydarzenia przyjęte za koniec badania radykalnie zmieniły położenie kaukaskich Niemców, bo towarzyszyło im podwyższenie opodatkowania niemieckich gospodarstw i wprowadzenie nowych regulacji prawnych ograniczających ich samodzielność. Skłoniło to wielu Niemców do opuszczenia Kaukazu.

który przybyła. Dzięki niemu dochodzi do stworzenia punktów osadniczych będących ośrodkami rozwoju gospodarczego.

² W publikacjach niemieckie osadnictwo na Kaukazie jest prezentowane niekiedy jako część tego procesu w Rosji. Kaukaz traktowany jest często jako całość, niezależnie od tego, jakiej jego części dotyczą wywody. W artykule region też potraktowano w taki sposób, bo odpowiada to jego statusowi w granicach Rosji w XIX w. Używanie określeń Kaukaz Południowy i Kaukaz Północny, które zostały przyjęte później, ma charakter porządkujący. W badanym okresie obowiązywało inne nazewnictwo, dzielące region na dwie części: Kaukaz i Zakaukazie. Geografia kaukaska powstała dopiero w drugiej połowie XIX w. z udziałem Polaków (Józef Chodźko) i Niemców (Otto Abich). Stąd obie wymienione nazwy występują w publikacjach niekiedy obok siebie (np. Wizytator Kościołów Rzymskokatolickich na Kaukazie i Zakaukaziu). Błędnie sugeruje to, że Zakaukazie było czymś odrębnym od Kaukazu.

³ Nazwa Tyflis została narzucona gruzińskiej stolicy przez władze rosyjskie formalnie w 1845 r., ale używana była znacznie wcześniej (także przez Niemców). W nazwach niemieckich osad stosowano nazwę urzędową. Stąd w artykule obecność obu form – gruzińskiej w tekście i rosyjskiej w odniesieniu do nazw niemieckich wiosek, które powstały i były używane nawet przed oficjalną decyzją władz w sprawie zmiany.

Celem napisania artykułu jest przeanalizowanie przebiegu i konsekwencji procesu niemieckiego osadnictwa kaukaskiego w latach 1817 – 1871. Postawiono pytania o skład i wielkość badanej grupy oraz rodzaje zajęć, ich zmiany w czasie, osiągnięcia niemieckich osadników w początkowym okresie ich obecności na Kaukazie. Pole badawcze obejmuje Kaukaz, który w badanym okresie był podzielony na jednostki administracyjne Cesarstwa Rosyjskiego. Główna hipoteza badawcza określa osadnictwo niemieckie na Kaukazie, jako ważny element jego rozwoju w XIX w., który stworzył podstawy bezpośredniej współpracy Niemiec z jego mieszkańcami. Druga hipoteza dotyczy zmiany charakteru tego procesu w badanym okresie z działań podporządkowanych Rosji, na samodzielne inwestycje i relacje Niemców z Kaukazem. Niemieckie zaangażowanie w kaukaskie przemiany gospodarcze w połączeniu z przemianami politycznymi takimi, jak zjednoczenie Niemiec, doprowadziły pod koniec badanego okresu do zmiany charakteru przebywającej na Kaukazie grupy. Stała się ona oparciem dla działań realizujących interesy państwa pochodzenia. Posłużyło to później do rozwijania bezpośrednich kontaktów Niemiec z regionem.

W artykule przedstawiono grupę niemiecką na Kaukazie, która pojawiła się tam w wyniku działań państwa rosyjskiego – organizującego i finansującego jej osadnictwo. Materiał badawczy podzielono na pięć części, z których pierwsza omawia polityczne uwarunkowania badanego procesu, jako kontynuacji rosyjskiej polityki imperialnej. W rozdziale drugim przeanalizowano przebieg i konsekwencje niemieckiego osadnictwa na Kaukazie w latach 1817 – 1871. Szczególną uwagę udzielono warunkom pracy i życia Niemców na ziemiach gruzińskich, od których się ono rozpoczęło i gdzie było najsilniejsze w badanym okresie. W części trzeciej ukazano warunki życia i pracy osadników, a w czwartej rozwój aktywności ekonomicznej Niemców związany z objęciem osadnictwem także wschodniej części Kaukazu Południowego i Kaukazu Północnego. Artykuł kończy rozdział o kontaktach Niemców z kaukaskim otoczeniem. Wybrane elementy niemieckiej obecności na Kaukazie odniesiono do przebywających tam wtedy Polaków, którzy stanowili wtedy drugą dużą grupę europejską na tym terenie. Ten element włączono do narracji także dlatego, że spotykane jest jednowymiarowe prezentowanie obecności polskiej na Kaukazie, oparte na mitologizowaniu losu zesłańców. Nie stanowili oni większości w grupie polskiej i nie zanotowali takich osiągnięć, jak pozostali Polacy⁴.

⁴ Przykładem są publikacje prezentujące taką wizję relacji polsko-gruzińskich: Filina M., Ossowska D. 2015; Ławski J., Ochceli W. 2023. Krytyczna analiza drugiej publikacji w: *Furrier* 2024: 289 – 307.

Literatura przedmiotu obejmuje publikacje w języku niemieckim, rosyjskim i polskim. Wykorzystano także wyniki badań własnych na temat polskich kontaktów z Kaukazem, odnoszących się do spraw religijnych – część Niemców była katolikami, a w badanym okresie metropolitą tyraspolskim był biskup Wincenty Lipski. Na temat grupy niemieckiej na Kaukazie nie prowadzono badań w Polsce, ale pojawia się ona w różnych publikacjach na inne tematy, na przykład dotyczących spraw wyznaniowych. Niemieckie opracowania mają zróżnicowaną wartość, szczególnie gdy ich autorami są potomkowie osadników. Pierwsze ukazały się w XIX w. i miały formę wydawnictw okolicznościowych. Próbę pełnej prezentacji obecności niemieckiej w Gruzji podjął ponad sto lat temu Paul Hoffman (Hoffman 1905). Kontynuują ten nurt współczesne publikacje niemieckie, jak kilkadziesiąt tomów w serii *Heimatbuch der Deutschen aus Russland*, wydanych w Stuttgarcie w drugiej połowie XX w. oraz książki opublikowane tam i na Kaukazie przez potomków osadników i innych autorów (Jaskorski A., Jaskorski R. 2003). Najcenniejsze są publikacje nowe, które wykorzystały obszerny materiał źródłowy, jak monografia Hansa Günthera Grigoleita i Hannesa Wirtha pod wiele mówiącym tytułem *Deutschland und Georgien – eine lange Liebe* z 2021 r. Warta odnotowania jest wydana przez tbiliski Instytut Goethego monografia Daphne Springform *Deutsche in Georgien* (Springform 2004). Dużą wartość źródłową ma wydany dosyć dawno zbiór dokumentów *Istorija rossijskich niemców w dokumentach (1763-1992 zz.)*, w opracowaniu Władimira Aumana, Walentyny Czebotariewej, Moskwa 1993. Działania te można uznać za wzór budowania opartych na przeszłości kontaktów z Gruzją. Szkoda, że polskie wysiłki w dziedzinie badań związków z tym krajem nie dorównują niemieckim⁵.

Nowym zjawiskiem jest publikowanie po 1991 r. wyników badań szczegółowych dotyczących wybranych problemów niemieckiej obecności na Kaukazie. Są one często realizowane we współpracy niemiecko-kaukaskiej, a przykładem jest opracowanie na temat finansowych i gospodarczych aspektów obecności Niemców w Gruzji realizowane przez uniwersytety w Tbilisi i Poczdamie w ramach serii wydawniczej obejmującej zarówno historię, jak

⁵ Rosjanie i Niemcy używają w publikacjach o niemieckich wioskach na Kaukazie określeń kolonie matki i kolonie córki. Pierwsze zakładano na początku i z czasem tworzyły one drugie. Rozmieszczenie niemieckich osad w regionie i ich charakter były zróżnicowane. W badanym okresie liczba wiosek sięgnęła stu, a do 1914 r. z jednej wsi matki powstało na Kaukazie Północnym 219 wsi córek, natomiast na Kaukazie Południowym siedem wsi matek utworzyło 22 wsi córki (razem istniało tam 29 wsi). Tabela z wyliczeniem tych wielkości dla całej południowej Rosji w: A. Jaskorski, R. Jaskorski 2003: 8.

i teraźniejszość (Gelaszwili 2010). Podobne działania prowadzone są w Azerbejdżanie, gdzie pierwsze opracowanie zbiorowe o niemieckich osadnikach ukazało się zaraz po odzyskaniu niepodległości (Abdułłajew 1992). Przegląd niemieckich dokonań na terenie obecnego Azerbejdżanu w różnych dziedzinach – od rolnictwa po przemysł, przedstawił znany w tym kraju producent win Nazim Ałlachwerdi ogly Ibragimow (Ibragimow 1995). Uzupełniła go potem o nowe informacje Sudaba Zejnalowa (2008)⁶.

Niemcy w Rosji i na Kaukazie

Pierwsza duża grupa Niemców przybyła do Rosji po 1702 r., gdy wydany został manifest Piotra I umożliwiający napływ wielu tysięcy wykształconych osób z krajów niemieckich. Niemieccy specjaliści przyczynili się wtedy do modernizacji państwa rosyjskiego, tworząc jego naukę, oświatę, kulturę. Byli w tej grupie także naukowcy, którzy rozpoczęli badania kaukaskie. Z 1788 r. pochodzi pierwsza praca o historii Gruzji Georga Augusta von Breitenbaucha *Die Geschichte georgischer Königreiche*, wydrukowana w Wiedniu. Materiał podzielono w niej na dwie części, prezentując najpierw rys historyczny Gruzji, a potem jej geografię (Gelaszwili 2010: 4 – 6). Najwięcej w dziedzinie badań kaukaskich dokonali w tym okresie Samuel Gottlieb Gmelin i Johann Anton Güldenstädt, którzy poznawanie Kaukazu połączyli ze zbieraniem informacji dla władz rosyjskich o tamtejszej sytuacji politycznej (Bazyłow 1986: 23 – 43; Furier 2023: 44 – 48).

Efekty emigracji do Rosji pierwszej dużej grupy Niemców były korzystne dla państwa i dlatego wpłynęły na decyzje Katarzyny II, która dwoma dekretemi z 1762 i 1763 r. określiła warunki przesiedlania obcokrajowców. Opisywały one dokładnie ich status i przywileje, na jakie mogli liczyć. Dzięki korzystnym warunkom zagwarantowanym przez państwo bardzo szybko rozwinęło się osadnictwo niemieckich rolników na ziemiach cesarstwa. W publikacjach nie zawsze doceniane są związki dynastyczne Romanowów z domami panującymi w państwach niemieckich. To niewłaściwe, bo odgrywały one dużą rolę w zbliżeniu rosyjsko-niemieckim w XVIII i XIX w. Także dzięki temu duże grupy niemieckich osadników dotarły do południowej części państwa rosyjskiego już w XVIII w. Niemcy

⁶ Dużą liczbę opracowań na badany temat posiada informacyjny portal rosyjskich Niemców „RusDeutsch”, na którym można znaleźć książki, artykuły i autoreferaty doktoratów także na temat Kaukazu. Analiza jego zasobu potwierdza ogromne zainteresowanie badaniami tej problematyki na przełomie XX i XXI w. (<https://rusdeutsch.ru/>).

otrzymali wtedy ziemie nad Morzem Czarnym, a na początku XIX w. ich pierwsza grupa stamtąd trafiła także na Kaukaz (Auman, Czebotariewa 1993: 17 – 56).

Decyzje rosyjskich władców prowadzących imperialną politykę rozwoju kontynuowały działania realizowane od panowania Iwana IV. Wymagała ona zaangażowania dużych grup ludności do zagospodarowania ogromnych terenów przyłączanych do Rosji. Po Syberii i ziemiach leżących na północ od Moskwy aż do Morza Białego przyłączanych od XV w., ekspansja terytorialna Rosji skierowała się w XVIII w. w kierunku południowym, ku żyznym rolniczo i ważnym geopolitycznie ziemiom leżącym nad morzami Czarnym, Azowskim i Kaspijskim (Surowiec, Razin 2016: 160 – 162). Po zajęciu Krymu i dorzecza Donu, Rosja zaczęła podporządkowywać sobie Kaukaz – najpierw północny, gdzie już w XVIII w. wprowadziła swoich wojskowych. Wielu z nich pochodziło z terenów kaukaskich⁷.

Nieco później zaczęło się przyłączanie południowej części Kaukazu, które nabrało tempa po aneksji Królestwa Wschodniej Gruzji w 1801 r. Tereny te odróżniały się od innych wcielanych do cesarstwa ziem położeniem za wysokimi górami, co utrudniało komunikację z jego politycznymi i gospodarczymi centrami: Petersburgiem i Moskwą. Było to jednym z powodów używania na początku przez rosyjskich urzędników określenia kolonia, które oznaczało odległe kaukaskie terytorium zależne. W rosyjskiej stolicy uważano wtedy, że odmiennosc języka, kultury i poziomu rozwoju Kaukazu uniemożliwia jego włączenie w skład cesarstwa. Dlatego władze Rosji postanowiły, na wzór Algierii podbitej przez Francję w 1830 r., nadać temu regionowi status kolonii. W Rosji określano Kaukaz mianem rosyjskich Indii, co wskazywało na kierunek myślenia tamtejszych elit. Po pierwszych trzech dekadach rosyjskiego panowania i umocnieniu się w regionie zrezygnowano z tego eksperymentu na rzecz jego pełnej integracji z cesarstwem. Wprowadzono nowy podział administracyjny na gubernie, obwody, chanaty i mniejsze jednostki administracyjne zarządzane przez wyznaczonych urzędników, z których niektóre podporządkowano bezpośrednio carowi. Jednym ze sposobów integrowania Kaukazu z Rosją było tworzenie jego nowej struktury etnicznej przez sprowadzanie osadników z zewnątrz (Świętochowski 1998: 23 – 25).

Realizowana przez Rosję w XIX w. polityka pełnego podporządkowania Kaukazu i jego włączenia w skład państwa napotkała na opór jego mieszkań-

⁷ Podróżujący po Kaukazie w latach 1797–1798 Jan Potocki wymienił w swojej relacji kilkunastu rosyjskich generałów, których spotkał w czasie wyprawy. Zarządzali oni wtedy Kaukazem Północnym w służbie rosyjskiej, a byli w tej grupie także członkowie kaukaskich rodzin panujących. Najliczniejszą grupą wśród nich byli Gruzini. Por. rozdział *Podróż z Mozdoka do Giorgijewska* (Potocki 1964: 370 – 374 i nast.).

ców, wskutek czego do 1864 r. toczył się tam konflikt zbrojny określany w rosyjskiej historiografii mianem wojny kaukaskiej. Walki obejmowały głównie Kaukaz Północny, ale także część południowa była niestabilna, bo sporadycznie dochodziło tam do napaści ludów górskich, wybuchały bunt i powstania zbrojne. Południowa część regionu została przez Rosję zamieniona na koszary, w których stacjonowała wielka armia, a jej stan osobowy w czasie wojen zwiększał się nawet do kilkuset tysięcy żołnierzy. Apropozycja wojsk rosyjskich stanowiła poważny problem logistyczny, bo dowożenie żywności, przy ówczesnym stanie infrastruktury transportowej, było bardzo trudne, a zimą niemożliwe. Zamknięte były wtedy połączenia drogowe łączące Rosję z Zakaukaziem przez góry Kaukazu (Gruzińska Droga Wojenna i Osetyjska Droga Wojenna). Sposobami rozwiązywaniu tego problemu była dyslokacja części garnizonów i sztabów należących do Korpusu Kaukaskiego (ros. Отдельный Кавказский корпус; zlikwidowany w 1857 r.) w oddaleniu od regionu i rozwój miejscowej produkcji rolnej (Piwnicki 2002: 90 – 100).

Troska o zwiększenie produkcji żywności na Kaukazie miała strategiczne znaczenie nie tylko z powodu potrzeb wojska. Drugim elementem wpływającym na to był duży wzrost liczby mieszkańców w XIX w. związany z zakończeniem dewastujących gospodarkę i demografię kaukaską rządów Persji i Turcji. Dynamiczny wzrost liczby ludności szczególnie dobrze był widoczny w południowej części regionu. Wpłynęło to na podjęcie decyzji o przesiedlaniu tam rolników i okazaniu im wsparcia. Realizując te zadania władze rosyjskie od pierwszych lat panowania na Kaukazie konsekwentnie promowały osadnictwo rolników rosyjskich i niemieckich⁸. Mimo toczących się walk zbrojnych z sąsiadami i niestabilnej sytuacji wewnętrznej, akcja osadnicza była realizowana od początku XIX w. Jak dużą wagę przywiązywano do tych działań świadczy to, że nawet własnym poddanym, którzy zawinili wobec cara i państwa, darowano winy i nadano pewne przywileje. Na przykład członkom rosyjskich sekt religijnych nie tylko dano ziemię, ale pozwolono na noszenie broni i stworzenie oddziałów zbrojnych dla ochrony przed napadami sąsiadów. Stanowili więc na Kaukazie siłę nie tylko gospodarczą, ale także militarną, wzmacniającą rosyjskie panowanie (Siemionow 2001).

Zadaniem sprowadzanych na Kaukaz przez rosyjskie władze rolników było zagospodarowanie tamtejszych ziem, ale także zmiana struktury etnicznej

⁸ Liczba wiosek rosyjskich założonych na Kaukazie była kilka razy większa niż niemieckich, które zdaniem polskiej badaczki stanowiły we wschodnich guberniach Zakaukazia 90% wszystkich nowych osad. W latach 1880 – 1890 były na Zakaukaziu 102 wsie rosyjskie. (Zakrzewska-Dubasowa 1990: 197).

regionu. Grupa przesiedleńców była wewnętrznie zróżnicowana, w pełni podporządkowana władcy i nie związana z miejscową ludnością. Tworzyli ją poddani cara i obcokrajowcy. Różnica między nimi była taka, że pierwszych, jak członkowie sekt religijnych, zmuszono do przesiedlenia, a drugich, jak Niemcy, zachęcono korzystnymi warunkami i ulgami. Jednak obie grupy łączyło to, że ich osadnictwo było kierowane przez państwo i stanowiło ważny element rosyjskich rządów na Kaukazie (Furier 1998: 229 – 234; Siemionow 2001: 32 – 38 i nast.; Jaczmienichin 1991: 28 – 30)⁹.

O rozpoczęciu osadnictwa niemieckiego na Kaukazie zadecydowała wizyta cara Aleksandra I na Kongresie Wiedeńskim. Długi czas obrad i ich forma pełna różnych imprez towarzyszących spowodowała, że przy okazji pobytu na nim car odwiedził w 1815 r. południowe Niemcy. Poznał tam nowoczesne metody gospodarowania na roli i spotkał się z tamtejszymi władcami. Znalazł też czas na wysłuchanie przedstawicieli niemieckich wspólnot religijnych, które były niezadowolone ze sposobu traktowania w swoich krajach. Zaprosił mieszkańców tych terenów do osiedlenia się w Rosji, obiecując im swobody religijne, duże nadania ziemi skarbowej oraz pomoc w podróży i okresie zagospodarowywania się. Przywileje dotyczące wolności religijnej miały duże znaczenie dla decydujących się na wyjazd Niemców. Szukali oni bowiem nie tylko poprawy warunków życia i ucieczki z wyniszczonych wojnami napoleońskimi terenów, ale wolności religijnej i możliwości życia według zasad biblijnych. Z tego powodu pierwszych osadników w niemieckiej literaturze określa się niekiedy mianem pietystów, akcentując element religijny¹⁰.

Pobyt Niemców na Kaukazie regulowały przepisy prawa, które odróżniały ich od pozostałych grup etnicznych. Sprowadzeni bez przymusu Niemcy byli zachęceni do przesiedlenia nadaniami ziemi skarbowej, ulgami podatkowymi, pomocą państwa w zagospodarowaniu, gwarancją wolności religijnej. Wsparcie okazane Niemcom miało formę subwencji i wieloletnich pożyczek na zagospodarowanie dla wszystkich rodzin i wiosek (Jaskorski A., Jaskorski R. 2003: 21 – 23).

⁹ Osadnictwo niemieckie na Kaukazie było jednym z elementów szerokiej akcji osadniczej realizowanej przez władze rosyjskie, która objęła w badanym okresie setki tysięcy poddanych cara. Omówienie tych przemian wykracza poza ramy artykułu, ale należy odnotować, że najliczniejsi w grupie osób przesiedlanych byli członkowie sekt religijnych i wojskowi w służbie rosyjskiej (głównie Kozacy). Obie grupy stworzyły własne osady, w których zamieszkały dziesiątki tysięcy ludzi zmieniając całkowicie strukturę etniczną Kaukazu. Tym przesiedleniom towarzyszyło zorganizowane wysiedlanie etnosów kaukaskich uznanych przez władze za wrogie wobec Rosji.

¹⁰ Nie można tego odnosić do całej grupy, ale do tych jej członków, których skupił szkocki polityk i działacz religijny Georg Scott. Wyemigrował on do Szwecji głosząc potrzebę odrodzenia religijnego.

Już przed wyjazdem na Kaukaz Niemcy otrzymywali pieniądze na zorganizowanie podróży, a na miejscu państwo finansowało budowę wiosek i na początku wysyłało nawet wojsko do pomocy w ich urządzeniu. Budowano drogi i pierwsze domy, dostarczano osadnikom potrzebnych materiałów budowlanych i innego wsparcia. W różnych opracowaniach wymieniane są jego sumy dla poszczególnych wiosek, które sięgały setek tysięcy rubli, a jak twierdzi gruziński badacz przywołując dokumenty archiwalne, niekiedy nawet miliona rubli (Gelaszwili 2010: 16 – 17).

Początek niemieckiego osadnictwa

Korzystając z rosyjskiej pomocy państwa i korzystnych regulacji prawnych w 1816 r., pierwsza grupa niemieckich osadników udała się Dunajem do Odessy, gdzie przezimowała w niemieckiej osadzie Grossliebentahl. Zadaniem tej niewielkiej wyprawy było sprawdzenie warunków podróży i sytuacji na Kaukazie. Dlatego w literaturze określono ją mianem rozpoznawczej. Jesienią 1817 r. Niemcy dotarli na Kaukaz, gdzie otrzymali ziemię w pobliżu Tbilisi. Sprawujący wtedy rządy na Kaukazie Aleksy Jermołow uznał, że stan bezpieczeństwa nie pozwala osiedlić osadników w pobliżu Araratu, czego oczekiwali¹¹.

Pozytywne doświadczenia pierwszych osadników skłoniły w następnym roku znacznie liczniejszą grupę Niemców do podjęcia decyzji o wyjeździe na Kaukaz. Wtedy między 7 a 8 tys. osób (3 tys. dorosłych i reszta dzieci) udało się w drogę. Epidemia zdziesiątkowała uczestników tej wyprawy i prawie 3. tys. osób zmarło w czasie podróży. Pozostali utworzyli jednak dużą niemiecką grupę osadników na Kaukazie Południowym, z których prawie połowa pozostała na ziemiach gruzińskich. Pierwszą osadą założoną w 1817 r. przez Gottlieba Löfflera i Adama Schüle był Marienfeld (gruz. Sarticzala), położony 35 km od Tbilisi, nad rzeką Iori¹². Trafiło tam 31 rodzin liczących 148 osób, a każda

¹¹ Jermołow był niechętny wobec przybyczy z Niemiec, co jednak nie miało wpływu na rozwój ich osadnictwa w okresie zarządzania Kaukazem przez tego wojskowego. Rządowi w Gruzji poświęcony jest najobszerniejszy rozdział jego wspomnień z okresu służby na Kaukazie, w którym Niemcy pojawiają się sporadycznie – Jermołow 1991: 267 – 429.

¹² Nazwy niemieckich wiosek na Kaukazie niekiedy występują w dokumentach i publikacjach w różnej formie, jak Neu-tiflis, też jako Neuetiflis i Neuuestiflis. Często tworzono je, aby uczcić władców rosyjskich i niemieckich. Tak więc Aleksanderdorf powstał ku czci cara Aleksandra I, a Katharinenfeld ku czci jego siostry – królowej Wirtembergii Katarzyny Romanowej (córki Pawła I). Jak bliskie były związki dynastyczne rosyjsko-niemieckie świadczy to, że Katarzyna w 1816 r. ślub wzięła z władcą Wirtembergii w Petersburgu. O osadnikach z tego kraju informacje w: Jermołow 1991: 322 – 323.

otrzymała 35 hektarów ziemi i pomoc państwa w zagospodarowaniu. Osadnicy już w pierwszych latach pobytu zbudowali świątynię¹³.

Następna wioska Neu-tiflis, założona przez Jakoba Neuersa 3 km od Tbilisi na lewym brzegu Kury była niewielka – 49 rodzin liczących 200 osób, ale rozwijała się bardzo dobrze dzięki lokalizacji. Do końca stulecia liczba jej mieszkańców wzrosła do 540 osób. Szukając nowych terenów uprawnych i możliwości działania w zawodach pozarolniczych dla kolejnych osadników, założyli oni nowe wioski–córki. W 1828 r., rozpoczęto w niej budowę świątyni (budowę zakończono w 1834 r.), która odąd pracowała nieprzerwanie. Wioska funkcjonowała z powodzeniem do 1861 r., gdy została zlikwidowana w związku z rozwojem Tbilisi, stając się jego dzielnicą (Gelaszwili 2010: 14)¹⁴.

W 1818 r. powstała osada Aleksanderdorf, położona o 8 km na północ od gruzińskiej stolicy. Stworzyły ją 24 niemieckie rodziny, a dzięki bliskości Tbilisi jej rozwój był niezwykle dynamiczny, bo w 1914 r. mieszkało tam już 879 osób posiadających 1711 hektarów ziemi. Katharinenfeld (gruz. Bolnisi) został utworzony w 1818 r. około 60 km na wschód od Tbilisi, w Kachetii. Władze osiedliły tam 135 rodzin liczących 350 osób (Jaskorski A., Jaskorski R. 2003: 31). Po epidemii w 1819 r. część osadników przeniesiono do Neue Katharinenfeldu nad rzeką Muszawer, gdzie znaleźli doskonałe warunki dla produkcji rolnej. Dzięki temu wioska rozwijała się dobrze i w badanym okresie przekroczyła tysiąc mieszkańców. Już w 1828 r. posiadała ona swoją świątynię, co podkreślało znaczenie religii dla tej wspólnoty. To ciekawy przykład osady założonej na ważnym dla historii Gruzji miejscu, gdzie istnieje jedna z najstarszych gruzińskich świątyń chrześcijańskich. Do dzisiaj pozostała tam charakterystyczna murowana zabudowa i pamięć o dokonaniach dawnych mieszkańców tego niewielkiego miasteczka (Tataraszwili 2018). Opublikowana na ten temat książka używa w tytule gruzińskiej nazwy miejscowości (Allmendinger 1989).

W tym samym roku co Katharinenfeld założono osadę Jelizawietthal (gruz. Asureti) w odległości 35 km na południowy zachód od Tbilisi. Trafiło tam początkowo tylko 65 rodzin liczących 307 osób, ale korzystne warunki umożli-

¹³ W literaturze obszar posiadanej przez Niemców na Kaukazie ziemi jest podawany w dwóch jednostkach miary: dziesięcina skarbowa – obowiązywała w XIX w. (Gelaszwili 2010) i w hektarach – wprowadzonych po 1918 r. (Jaskorski A., Jaskorski R. 2003). Ta pierwsza występuje w dokumentach i oznacza powierzchnię 10 925 m², czyli nieco więcej od hektara. Nie wiadomo, czy wszyscy autorzy dokonali przeliczenia tych wielkości. W artykule podawane są wielkości areалу w takiej jednostce, jaką wykorzystał przywołany autor.

¹⁴ O założeniu tej osady informowała prasa niemiecka. Jako jeden z pierwszych obszerny artykuł wydrukował stuttgartarcki dziennik - „Necker Zeitung” nr 49 z 20.02.1827.

wiły jej szybki rozwój. Dzięki temu do końca stulecia liczba jej mieszkańców wzrosła do 2 tys., a obszar uprawianej ziemi do ponad 5 tys. hektarów. W tej osadzie mieszkało wielu Niemców, którzy zbliżyli się do gruzińskich środowisk opiniotwórczych, a pamięć o tym przetrwała do dziś, co pokazuje napisana przez gruzińską autorkę książka o Niemcach z Asureti (Udsulaszwili 2006).

Pierwszy okres niemieckiego osadnictwa na ziemiach gruzińskich zakończyło założenie w 1819 r. wsi Petersdorf. Także ona została ulokowana w pobliżu Tbilisi, na terenie wschodniej Kachetii. W związku z licznymi problemami, jakie spowodowała ta lokalizacja, wieś została kilka lat później przeniesiona pod Marienfeld, gdzie zamieszkało 17 rodzin. Nie rozwijała się tak dynamicznie, jak inne i dlatego wolno rosła liczba mieszkańców i posiadanej przez nich ziemi – zaledwie kilkaset hektarów (Springform 2004).

Rozmieszczenie przez władze pierwszych niemieckich wiosek blisko Tbilisi i na ziemiach gruzińskich było związane głównie z troską o zapewnienie im bezpieczeństwa. Po przyłączeniu Królestwa Wschodniej Gruzji do Rosji w 1801 r. rozpoczął się wieloletni proces podporządkowywania Rosji kolejnych gruzińskich księstw i królestw. Jej władza obejmowała początkowo tylko tereny Kartlii i Kachetii, a regiony zachodnie i położone wysoko w górach Swanetię i Tuszetię przyłączano dopiero na początku drugiej połowy XIX stulecia. Na ziemiach gruzińskich nie było bezpiecznie, czego dowodziły liczne najazdy ludów górskich z północy i sąsiadów z południa. Ich ofiarami padali Gruzini i osadnicy, których gospodarstwa grabiono i niszczone, a ich samych zabijano albo uprowadzano w niewolę. Dlatego następne niemieckie wioski na ziemiach gruzińskich powstały dopiero w drugiej połowie XIX w. Na przykład Aleksanderhelf stworzony przez osadników z Wirtembergii założono w 1860 r. i już po czterech latach działała tam świątynia z pastorem. Później utworzono kolejne osady na terenach bardziej odległych od Tbilisi (Songulaszwili 1997).

Niemieckie wioski wyróżniały się rozmieszczeniem gospodarstw według planu, co wykluczało chaotyczną zabudowę. Dlatego ich układ był zwarty, co odróżniało je od innych wiosek kaukaskich. Plany niemieckich osad opublikował Thomas Hummel i pokazują one domy przy ulicach krzyżujących się pod kątem prostym oraz stodoły i inne zabudowania położone w pewnym oddaleniu od nich, w regularnych odstępach od siebie. Nowością charakterystyczną dla niemieckich wiosek było brukowanie głównych ulic, które niekiedy posiadały nawet chodniki i zostały obsadzone dającymi cień drzewami. Było to niespotykane na kaukaskiej prowincji, a upodabniało wsie zamieszkiwane przez Niemców do miast takich, jak Tbilisi (Hummel 1954).

Gospodarstwa niemieckich osadników posiadały domy i zabudowania gospodarcze, które budowano początkowo z drewna i kamienia, a później też

z cegły. Wiele lat po wyjeździe Niemców z Kaukazu zachowały się budynki (także wielokondygnacyjne), o charakterystycznej, popularnej w Niemczech konstrukcji mieszanej (tzw. mur pruski). Odróżniały się one formą architektoniczną od otoczenia, co budziło jego zainteresowanie. Uznawano je za wzorzec budownictwa europejskiego, odmienny od występującego w rozbudowywanych przez Rosjan miastach kaukaskich. Także charakterystyczne kościoły z czerwonej cegły ze strzelistymi wieżami były znakiem rozpoznawczym niemieckich osad. Do dzisiaj zachowały się tylko nieliczne takie budowle, które nadal budzą zainteresowania badaczy i stanowią świadectwo niemieckiego wkładu w rozwój Kaukazu (Tataraszwili 2018).

Ogromne znaczenie dla przybyszy z Niemiec miały kwestie religijne. Dla wielu osób obok spraw ekonomicznych był to element niezwykle istotny przy podejmowaniu decyzji o wyjeździe na Kaukaz. Władze rosyjskie dobrze to rozumiały i dlatego bez problemów wydawały zezwolenia na budowę świątyń i umożliwiały sprowadzanie duchownych. Wyraziły też zgodę na działalność niemieckich misjonarzy na terenie Kaukazu, co było niezwykle wyjątkiem. Najpełniejsze opracowanie o ich pracy w badanym okresie na przykładzie Katharinenfeldu prezentuje książka napisana przez Andreasa Grośa (Groś 1998)¹⁵.

Większość Niemców wznawiała luteranizm i katolicyzm. Wśród pozostałych wyróżniali się zwolennicy chiliazmu (też milenaryzm), którzy oczekiwali bliskiego końca świata i nadejścia tysiącletniego panowania bożego. Miał się on wydarzyć w 1836 r. Ta grupa nawet miejsce osiedlenia wybrała w pobliżu świętej góry Ararat, co miało jej członkom zapewnić zbawienie. Niemieckie kościoły gromadziły przede wszystkim protestantów, którzy stanowili około 70% w tej grupie na Kaukazie (Groś 1998; Jaskorski 1999: 31 – 36).

Osadnictwo niemieckie na Kaukazie było kontynuacją akcji, która objęła w drugiej połowie XVIII w. tereny nad Dnieprem, Donem i na Krymie, gdy dużą grupę niemieckich osadników sprowadzono na tereny wokół Odessy, Chersonia i Charkowa. Działania te miały duże znaczenie dla osadnictwa niemieckiego na Kaukazie Północnym, bo zostało ono zrealizowane głównie siłami potomków osadników stamtąd. Po 1840 r. nasiliło się budowanie nowych wsi niemieckich na północnym Kaukazie. Trzeba podkreślić odmienną realizowanych na tym terenie przesiedleń od południowej części regionu. Tu nie ściągano osadników z zagranicy, ale wykorzystano głównie zasoby ludzkie

¹⁵ Świątynie niemieckie powstawały zaraz po przyjeździe osadników i budowano je z pomocą finansową państwa rosyjskiego. Polacy otrzymali zgodę na budowę kościoła katolickiego w Tbilisi po prawie dwóch dekadach starań i wzniesli go bez żadnego wsparcia od państwa (Furier 2009: 249 – 267).

niemieckich wiosek z terenów nadczarnomorskich i z Powołża. Skład grupy był także odmienny od Kaukazu Południowego, bo na północy osiedliła się duża grupa katolików niemieckich. Władze rosyjskie zapewniły im swobodę wyznawania religii i sprawowania kultu. Po tajnym zawarciu konkordatu między Rosją i Stolicą Apostolską w połowie stulecia utworzono diecezję tyraspolską, z siedzibą biskupa w Saratowie. Administrował on ogromnym terenem, na którym przybywała zróżnicowana etnicznie grupa katolików. Pierwszym metropolitą został bp Wincenty Lipski, który sprawował swoją funkcję w badanym okresie do 1872 r. (później mianowano na to stanowisko biskupów niemieckich). Sprawami katolików kaukaskich zarządzał Wizytator Kościołów Rzymskokatolickich na Kaukazie i Zakaukaziu. Na to stanowisko, ze względu na dużą liczbę Polaków, wyznaczono w badanym okresie polskiego duchownego – Maksymiliana Orłowskiego (Furier 2017: 261 – 282).

Grupa niemiecka na ziemiach zamieszkiwanych przez Ormian była mniejsza niż na terenach gruzińskich, a powodów tego było kilka. Najważniejszymi były ich niewielka powierzchnia i struktura ludności będąca efektem migracji Ormian z terenów Persji i Turcji. Przełomowe znaczenie dla zasiedlania tych terenów miały wygrane przez Rosję konflikty z Persją. Po wojnie w 1828 r. na teren Armenii Wschodniej w ciągu kilku miesięcy przesiedlono, z rosyjską pomocą, 50 tys. Ormian. Otrzymali oni ziemię skarbową i pomoc państwa w zagospodarowaniu na terenie chanatów erywańskiego i nachiczewańskiego. Liczba ormiańskich przesiedleńców z Armenii Zachodniej wzrosła później o 150 tys. osób (Zakrzewska-Dubasowa 1990: 166 – 178).

Istotne znaczenie dla niemieckiego osadnictwa na terenie dzisiejszej Armenii miały trudne warunki gospodarowania. Dlatego Niemców było tam mniej niż na ziemiach gruzińskich, a swoje osady założyli na ziemiach należących obecnie do Turcji dopiero pod koniec stulecia. Mimo to Ormianie potrafili nawiązać kontakty z Niemcami zaraz po ich przybyciu na Kaukaz. Mieszane małżeństwa przedstawicieli obu narodów nie były rzadkością. Przykładem jest najwybitniejszy ormiański pisarz pierwszej połowy XIX w., Chaczatur Abowian, który kształcił się w tbiliskim gimnazjum ormiańskim. Poznał wtedy tamtejszych Niemców i Friedricha Parrota, który w 1829 r. przybył do Tbilisi realizując swoją wyprawę kaukaską. Abowian oprowadzał Niemca i jego towarzyszy po mieście, a potem po ziemiach zamieszkiwanych przez Ormian (dotarli do Eczmiadzynu). Zyskał przyjaźń profesora i z jego pomocą otrzymał stypendium, które umożliwiło mu podjęcie studiów na uniwersytecie dorpackim (obecnie Tartu w Estonii). Przebywał tam w latach 1830 – 1836, nauczył się języka niemieckiego i poznał niemiecką kulturę. Wrócił na Kaukaz i w Tbilisi ożenił się z Niemką Elizą Loose. Małżeństwo przeniosło się do Erywanii, gdzie ten wybitny ormiański pisarz

i działacz oświatowy otrzymał posadę. Próbował zreformować system oświaty i zajmował się pracą literacką (Abowian 2018: 7). Zrobił wiele dla Armenii, pisząc gramatykę języka rosyjskiego dla Ormian i publikując pierwszy ormiański romans historyczny *Rany Armenii*, poświęcony trudnemu okresowi historii ojczystej, który przypadł na lata 20. XIX w. W interesującym nas obszarze kontaktów z Niemcami, jego wielkim dokonaniem były pierwsze tłumaczenia dzieł literatury niemieckiej na język ormiański; w tym dzieł Johanna Wolfganga Goethego (Zakrzewska-Dubasowa 1990: 186)¹⁶.

W niektórych opracowaniach badacze przesuwają początek osadnictwa niemieckiego na terenie obecnego Azerbejdżanu na drugą połowę XIX w. To niewłaściwe, bo pierwsi osadnicy z Niemiec trafili tam już w 1818 r. Wtedy około dwustu niemieckich rodzin otrzymało ziemię w Elendorfie (niem. Helendorf), leżącym kilka kilometrów od Gandży (w XIX w. Jelizawietpol – centrum gubernialne)¹⁷. Pamięć o tamtych wydarzeniach jest żywa w Azerbejdżanie do dzisiaj, o czym świadczy zorganizowanie w 2009 r. rocznicowej konferencji na ten temat (Baku 2009). Elendorf stał się ważnym ośrodkiem niemieckiego osadnictwa na ziemiach azerbejdżańskich, co doprowadziło dosyć szybko do wydania ilustrowanej fotografiami książki o nim. Zbudowano tam w 1857 r. kościół luterański pod wezwaniem św. Jana, który skupiał życie religijne całej grupy niemieckiej na tym terenie. Kościół odwiedzali Niemcy z kilku innych wsi, jakie wtedy powstały na terenie dzisiejszego Azerbejdżanu (świątynie w nich zbudowano później). Mniejsze znaczenie miał leżący nieco dalej od Elendorfu i Gandży Annefeld (Schweinitz 1910; Babajewa, Olejnikowa 2001).

Napływ Niemców na teren dzisiejszego Azerbejdżanu był nieco później, niż na ziemie gruzińskie i miał odmienny charakter, a grupa niemiecka była zróżnicowana wewnętrznie. Tylko na początku badanego okresu tworzyli ją rolnicy. Potem dołączyli do nich przedstawiciele zawodów nierolniczych, potrzebni w rozwijającym się przemyśle wydobywczym. Towarzyszył temu

¹⁶ Pisarz zaginął w niewyjaśnionych okolicznościach 2 kwietnia 1848 r. i został uznany za zmarłego. Książkę Abowiana przetłumaczył na język polski Stanisław Ułaszek i staraniem Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego została wydana w 2018 r. Prezentuje mało znany w Polsce, a ważny i trudny okres ormiańskiej historii. Wstęp do książki bardzo powierzchownie mówi o związkach pisarza z Niemcami (Abowian 2018: 5 – 12).

¹⁷ Badania poświęcone niemieckiej obecności w Azerbejdżanie rozpoczęły się zaraz po odzyskaniu niepodległości (Abdułłajew 1992; Abdułłajew, Gulijewa 1998). W polskiej literaturze przedmiotu odnotowuje się marginalnie osadnictwo niemieckie w guberni jelizawietpolskiej, która posiadała duże złoża rud metali kolorowych. Wskazuje się, że jego celem była „promocja niemieczyzny”. Jest to zbyt daleko idące uproszczenie oparte na późniejszej literaturze przedmiotu inspirowanej ideologią niemieckiego nacjonalizmu (Chodubski 2015: 46).

napływ niemieckiego kapitału, a niemieccy przedsiębiorcy zaczęli zakładać zakłady wydobywcze, w których zatrudniano miejscową ludność (kadra była z Niemiec). Proces ten rozpoczęła modernizacja odkupionych 1865 r. przez niemiecką firmę Siemens w Gedabek koło Annenfeldu dwóch kopalni rudy miedzi i zakładów ją przerabiających. Zatrudniały one głównie Ormian i w 1870 r. produkowały 44 tys. pudów miedzi (Zakrzewska-Dubasowa 1990, 198).. Była to zasadnicza zmiana charakteru niemieckiej obecności na Kaukazie, która nie obejmowała już osadnictwa w celu zagospodarowania nieużytków. Celem tej działalności było inwestowanie kapitału, co nadal było korzystne dla Rosji, ale dawało także duże korzyści niemieckim przedsiębiorcom i państwu (Ibragimow 1995: 119 – 142).

Rozwoju osadnictwa niemieckiego na Kaukazie nie zatrzymały najazdy ludów górskich z północy i sąsiadów z południa (m.in. Kurdów), które niszczyły wsie niemieckie w pierwszej połowie XIX stulecia. Największa, opisana przez osadników napaść, miała miejsce w 1826 r. Mimo dramatycznych wydarzeń, w następnych dekadach kolejne grupy Niemców przybywały na Kaukaz z odległych części cesarstwa i krajów z ludnością niemiecką. Wzrosło znaczenie pierwszej grupy, bo dużą jej część w nowych wioskach stanowili potomkowie osadników z terenu Kaukazu, pobliskiego Powoźła, a nawet z odległego Krymu i terenów nadczarnomorskich (Jaskorski A., Jaskorski R. 2003: 22 – 23).

Warunki życia i pracy osadników

Grupa niemieckich osadników była zróżnicowana pod względem miejsca pochodzenia i dlatego precyzyjniejsze jest mówienie o Niemcach z krajów języka niemieckiego, niż z Niemiec – tym bardziej że były w badanym okresie podzielone. Pierwsi osadnicy trafili do Rosji z Hesji w latach 1764 – 1767. Potem dołączyli do nich mieszkańcy innych krajów, jak Badenia, Wirtembergia, Prusy Zachodnie, Bawaria i Alzacja. Badacze podają nawet ośrodki miejskie skąd pochodzili osadnicy, w tym Gdańsk. Na Kaukaz pierwsza grupa przybyła w XIX w. z Wirtembergii, a kolejne ze Szwabii¹⁸.

Niemcy korzystając z nadanej ziemi i przywilejów szybko zbudowali dobrze prosperujące gospodarstwa rolne. Już po kilkunastu latach było widać, że

¹⁸ Szwabia to region, który leży na pograniczu niemiecko-francusko-szwajcarskim, w XIX w. był krajem rolniczym o warunkach naturalnych umożliwiających produkcję w wielu kierunkach: od zbóż i hodowli po winnice. Rosyjski car Aleksander I był w Szwabii, która jako niemiecka kraina historyczna obejmowała wtedy tereny w dorzeczu górnego Renu i Dunaju. Były one ograniczone na zachodzie przez Alzację i Wogezy, na wschodzie przez rzekę Lech, a na południu terenami pogranicznymi dzisiejszej Szwajcarii i Francji.

niemieckie wsie gospodarowały na wyższym poziomie niż miejscowi rolnicy, co przekładało się na ich wysokie dochody. Dzięki temu Niemcy po kilku dekadach należeli do najbogatszych mieszkańców kaukaskiej wsi, co na początku izolowało ich od otoczenia.

Wśród niemieckich osadników dominowali przesiedlani całymi wspólnotami wiejskimi chłopi i rzemieślnicy. Zнали się oni dobrze, co pomagało sprawnie budować i rozwijać gospodarstwa. Duży zakres swobody w zakresie wewnętrznego samorządu dawał osadnikom poczucie wolności, niedostępne innym mieszkańcom Kaukazu. Władze dopuściły początkowo prowadzenie dokumentacji obejmującej bieżącą sprawozdawczość w języku niemieckim. Odróżniało to mieszkańców niemieckich wiosek nie tylko od chłopów pańszczyźnianych, ale także od większości przesiedlonych na Kaukaz grup ludności mieszkającej na wsi (wyjątek stanowili Kozacy). Dawało to Niemcom znacznie lepsze warunki pracy i życia (Furier 1998: 231).

Niemieckich wiosek stworzono na Kaukazie w XIX w. tak dużo, że nie sposób wymienić wszystkie. W analizowanym okresie ich liczba sięgnęła stu, a różniły się wielkością i kierunkiem produkcji. Niektóre wioski miały niewielkie rozmiary, ulegały licznym przekształceniom, a nawet zmieniały nazwy. Inne z czasem przekształciły się w małe miasteczka. W związku z tym, że niekiedy ich nazwy się powtarzały, dla poprawnej lokalizacji dodawano do nich często nazwę miasta, koło jakiego wioska się znajdowała. Powodem przeprowadzek osadników były najazdy sąsiadów i epidemie. Niektóre wsie istniały krótko, jak przyłączony do Tbilisi Neu-tiflis, a inne ewakuowano z powodów politycznych (np. z terenów zajętych przez Turcję).

Niemieckie osady odgrywały w badanym okresie XIX w. ważną rolę w rozwijaniu kaukaskiego rolnictwa. Analizie ich funkcjonowania pozwala stwierdzić, że stosunkowo niewielka liczba rolników uprawiała duży areał ziemi. Pokazuje to intensywny charakter prowadzonej działalności rolniczej i duże możliwości produkcyjne gospodarstw. Konsekwencją tego był wysoki poziom dochodów i zamożności ich mieszkańców. Dużą dynamikę rozwoju niemieckiego osadnictwa kaukaskiego potwierdzają oficjalne dane statystyczne, z których wynika, że osadnicy na Kaukazie Południowym posiadali pod koniec stulecia, 49 624 hektary ziemi, z czego tylko około połowy otrzymali od państwa. Reszta została przez nich zakupiona, co świadczy o dużej sile nabywczej tej grupy. Niemcy najpierw utworzyli stolarnie, kuźnie i inne warsztaty konieczne dla rolników. Nieco później zaczęli także tworzyć przedsiębiorstwa prowadzące z powodzeniem działalność gospodarczą produkującą na potrzeby miast. Ich liczba wzrosła i wynosiła w 1870 r.: 13 młynów, 70 gorzelnii, 8 cegieli, 3 mydlarni, 29 serowarni. Dominacja gorzelnii i sero-

warni określała główne kierunki najbardziej dochodowej produkcji. Biorąc pod uwagę wielkość grupy należy uznać, że był to bardzo duży potencjał gospodarczy. Badacze tej problematyki zestawili tabele prezentujące dokładną liczbę i dochody tych wiosek w latach 1850 i 1870 (Jaskorski A., Jaskorski R. 2003: 64 – 65).

Niemieckie osiągnięcia gospodarcze zostały zauważone przez ich kaukaskich sąsiadów, których zainteresowały ich przyczyny. Dlatego zabiegający o odrodzenie narodo- wie kaukaski działacze społeczni i polityczni zdecydowali się w drugiej połowie XIX w. je wykorzystać. Gruzini za ważny punkt swojej aktywności przyjęli podnoszenie na wyższy poziom rodzimej gospodarki rolnej. Wydawali w tym celu poradniki rolnicze w języku gruzińskim, tworzyli organizacje i instytucje propagujące nowoczesne metody pracy w rolnictwie. Korzystali w tych działaniach także ze znanych im dokonań niemieckich osadników. Gruzini pisarze i działacze organizowali nawet wycieczki do wsi niemieckich, żeby poznać stosowane tam rozwiązania. Paradoksalnie więc, lojalni wobec władz Niemcy wzmocniając rosyjskie panowanie na ziemiach gruzińskich, równocześnie byli użyteczni dla zabiegających o odrodzenie własnego państwa Gruzinów. Propagując osiągnięcia gospodarcze swojego kraju, Niemcy budzili zainteresowanie miejscowych elit, które szybko nawiązały z nimi kontakty. Był to początek ich poznawania się i współpracy, co miało daleko idące konsekwencje w przyszłości (Furier 2020: 117 – 130).

O dużym potencjale ekonomicznym Niemców na Kaukazie w badanym okresie zadecydowało kilka elementów. Najważniejszymi były wysoki poziom produkcji rolnej oraz wprowadzanie nowych produktów i sposobów przetwarzania płodów rolnych. Gospodarstwa niemieckie można określić mianem towarowych, bo zaspokajały nie tylko własne potrzeby, ale produkowały też na sprzedaż. W przypadku produkcji specjalistycznej, jak winiarstwo, serowarstwo i uprawa tytoniu, była to produkcja prawie w całości skierowana na rynek zewnętrzny. Dużym dokonaniem Niemców było połączenie w wyżej wymienionych dziedzinach produkcji rolnej z przetwórstwem zbieranych plonów.

Przykład ziem gruzińskich dobrze pokazuje szybki wzrost sprzedaży niemieckich produktów dzięki lokalizacji w pobliżu Tbilisi. Rynek rolny w tym mieście był niezwykle chłonny, bo miasto rozwijało się bardzo szybko – z 38 tys. mieszkańców w 1850 r. powiększyło się do 100 tys. w 1876 r. Co roku do Tbilisi przyjeżdżała też duża grupa gości – petentów centralnych urzędów i instytucji kaukaskich, przedsiębiorców i podróżników. Wszyscy oni potrzebowali coraz więcej żywności dobrej jakości, którą zapewniały niemieckie gospodarstwa (Furier 2020: 74).

Mieszkańcy Tbilisi kupowali całą produkcję od niemieckich rolników. Wytwarzana przez nich żywność zdobyła uznanie klientów także w innych częściach Kaukazu. Można nawet mówić o modzie na nie, co wynikało z ich wysokiej jakości. Na przykład jaja od kur hodowanych przez Szwabów były większe od tych z gruzińskich gospodarstw, co dawało im przewagę na rynku. Umiejętność oferowania klientom żywności wysokiej jakości i często po przetworzeniu, umożliwiało jej przechowywanie i transport do odległych miejsc zbytu. Podnosiło to rentowność niemieckich gospodarstw. Zainteresowali się tym różni przedsiębiorcy, którzy próbowali zarobić na sprowadzeniu osadników. Pokazywało to gotowość władz do poszerzenia metod realizacji tych przedsięwzięć (Gelaszwili 2010: 20 – 21)¹⁹.

Zasadniczym kierunkiem działalności niemieckich rolników w pierwszych dekadach po przyjeździe na Kaukaz była uprawa zboża i hodowla zwierząt. Rzemiosło miało znaczenie marginalne, ale rozwijało się dobrze w związku z rosnącym popytem. Potem rozwinięto warzywnictwo, sadownictwo, uprawę tytoniu i winorośli. Niemcy zajęli się także nowymi działami produkcji rolnej, w tym hodowlą i przetwórstwem rolnym. Zboże mielili we własnych młynach, a ich mąka była ceniona przez kaukaskich piekarzy. Niemcy na Kaukazie Południowym zainteresowali się także leśnictwem i kupowali tereny leśne. Do końca stulecia posiadali na Zakaukaziu około 6 tys. hektarów lasów, w których gospodarowali. Stworzyli nawet własne związki łowieckie, które użytkowały obwody w tych lasach i określały nowoczesne zasady polowań obejmujące okresy ochronne, co było na Kaukazie nowością (Jaskorski A., Jaskorski R. 2003: 62)²⁰.

Niemieckie wioski na Kaukazie wyspecjalizowały się w różnych działach produkcji rolnej i rzemieślniczej. Na przykład Pietrowka zasłynęła z doskonałego mleka, które dawały sprowadzone na Kaukaz nowe rasy krów: czerwono-biała i czarno-biała. Ich mleczność była znacznie wyższa od miejscowych krów, co dawało nadwyżkę mleka. Po przyjeździe serowarów wyrabiano sery twarde, których tu wcześniej nie znano. Ich zaletą był nie tylko nowy smak, ale także możliwość przechowywania i transportowania nawet do miejsc bardzo

¹⁹ W przywołanej publikacji Simon Gelaszwili analizując przebieg osadnictwa wskazał na zaangażowanie w jego organizowanie osób niebędących poddanymi cara. Przywołał przykład konsula Francji w Tbilisi Leona Gamby (autora interesującej książki o Kaukazie w latach 30. XIX w.), który w 1830 r. miał otrzymać 16 tys. dziesięcin ziemi w Megrelii na sprowadzenie osadników z Francji i Niemiec. Autor publikacji nie potwierdził realizacji tego planu.

²⁰ Osadnicy w nowatorski sposób wykorzystywali zasoby leśne Kaukazu. Przykładem jest robienie choinek bożonarodzeniowych z jodły kaukaskiej, która obecnie jest znana w Europie jako jodła Nordmana (od nazwiska odkrywcy). Nasiona tego drzewa są do dziś pozyskiwane w Gruzji przez europejskich przedsiębiorców.

odległych od serowarni. Na Kaukazie były one sprzedawane jako sery szwajcarskie. Pierwszą serowarnię stworzył baron Kutzchenbach w 1862 r. (Gelaszwili 2010: 26).

Wzrost aktywności gospodarczej

Niemcy na Kaukazie byli bardzo aktywni i posiadali kapitał, dzięki czemu rozwijali istniejące i tworzyli nowe działy produkcji. Zajmowali się przy tym produkcją, na którą było duże zapotrzebowanie. Dobrymi przykładami takich działań było wprowadzenie przez nich uprawy ziemniaków, nowych odmiany tytoniu i winnej latorośli. W winnicach stosowano też nowoczesne sposoby przycinania krzewów i nawożenia. Wbrew niektórym opiniom przekazywanym przez podróżników, mieszkańcy Kaukazu uczyli się uprawiać nowe odmiany i przejmowali metody pracy od Niemców. Bez zrozumienia komentowali to niektórzy niemieccy autorzy relacji z Kaukazu w interesującym nas okresie, jako dowód wyższości niemieckiego rolnictwa. Powtarzali za nimi takie opinie także niektórzy Polacy (Łapczyński, t.14 i nr 367, 1866: 167 – 168 i kolejne numery.).

Kilkanaście lat po przybyciu na Kaukaz Niemcy podjęli produkcję w działkach wymagających długiego czasu uprawy, specjalistycznych zabiegów i dużych nakładów. Wprowadzało to nową jakość do kaukaskiego rolnictwa. Temat ten poruszali autorzy relacji z Kaukazu, nie zawsze życzliwie odnosząc się do jego mieszkańców. Do dzisiaj opinie te są bezkrytycznie powielane, zdradzając brak zrozumienia kaukaskich przemian w XIX w. (Rohoziński 2018: 153 – 154). Niemiecki podróżnik August von Haxthausen napisał w połowie XIX w., że całe sadownictwo kaukaskie jest w rękach Niemców. Nie zawiera to całej prawdy, bo posiadali oni nie tylko dostarczające owoców sady, ale zdobyli dominującą pozycję jako dostawcy warzyw. Uprawiali i sprzedawali na rynkach Tbilisi nieznaną tu wcześniej warzywa, a wśród nich ziemniaki, które zmieniły gruzińską wieś. Wbrew twierdzeniom niemieckiego arystokraty zakochanego w Rosji, Gruzini nie byli za mało przedsiębiorczy i zbyt leniwi, żeby nauczyć się uprawy ziemniaków – zajęło im to tylko trochę czasu. Pomogło to z czasem ograniczyć problem głodu na wsi i stało się ważnym elementem budowania pozytywnego wizerunku niemieckich przybyszów. Autor ten znacznie lepiej niż kaukaskie rolnictwo opisał tworzącą się w Tbilisi grupę niemieckich kupców i rzemieślników, którzy osiedlili się w tbiliskiej dzielnicy Kuki (Haxthausen 1856: 51 – 52).

Po założeniu winnic Niemcy zbudowali winiarnie i gorzelnie, w których podjęli produkcję różnych rodzajów wina i alkoholu. Ten kierunek aktywności

gospodarczej najsilniej rozwinęto w drugiej połowie XIX w. Niemcy wykorzystywali europejskie metody pracy i produkcji, które były odmienne od miejscowych. Produkowane wina i alkohole odznaczały się wysoką jakością i poszerzały ofertę tych trunków na Kaukazie, co przyjęto z wielkim zadowoleniem. Nie tylko zapewniało im to zbyt, ale także bardzo wysokie dochody. Co ciekawe, produkcja ta rozwinęła się nie tylko na posiadających dużą tradycję winiarską ziemiach gruzińskich, ale także azerbejdżańskich. Pamięć o zasługach niemieckich winiarzy jest żywa w Azerbejdżanie po dzień dzisiejszy. Autor jednej z najcenniejszych publikacji na ten temat Niemców w azerbejdżańskiej historii poświęcił temu problemowi dużo miejsca (Ibragimow 1995: 67 – 118)²¹.

Do rozwijania produkcji i przetwórstwa produktów rolnych potrzebni byli specjaliści z danej dziedziny i rzemieślnicy wytwarzający konieczne w niej urządzenia i narzędzia. Osadnicy z Niemiec zaczęli od wytwarzania na miejscu prostych narzędzi, a z czasem powstały także zakłady rzemieślnicze i przedsiębiorstwa produkujące bardziej skomplikowane wyroby potrzebne do pracy na roli. Oznaczało to poszerzenie aktywności gospodarczej Niemców na zajęcia pozarolnicze. Dobrym przykładem niemieckich przedsiębiorstw utworzonych na Kaukazie były cegielnie, które dostarczyły cegieł umożliwiających wybudowanie domów, zabudowań gospodarczych, zakładów rzemieślniczych i obiektów użyteczności publicznej (kościół, szkoły), wzorowanych na budynkach z Niemiec. Stały się one elementem propagandy niemieckiego sposobu życia w Gruzji²².

Chociaż najważniejszymi i najbardziej dochodowymi niemieckimi działaniami przetwórstwa rolnego na Kaukazie były gorzelnie, winiarnie, młyny i serowarnie, to w drugiej połowie XIX w. powstały także firmy produkujące inne wyroby, jak powozy i mydło. Produkcja tego ostatniego była kolejnym cennym elementem nowoczesności przeniesionym z Europy na Kaukaz przez tę grupę. W nowym miejscu osiedlenia ludność niemiecka propagowała własne, nieznanne tam wzorce higieny. Była to reklama niemieckiego sposobu życia. Dlatego

²¹ Gruzini do dziś produkują wino w zakopanych w ziemi glinianych zbiornikach *kwewri*. Natomiast Niemcy wprowadzili produkcję wina w beczkach. Spowodowało to zapotrzebowanie na nie i konieczność sprowadzenia bednarzy do ich produkcji. Zajmowali się tym nie tylko rzemieślnicy z Niemiec, ale także Polacy (Furier 2009: 112).

²² W Gruzji publikacje utrwalające pamięć o nich są finansowane przez rządy niemiecki i gruziński. Niektóre ukazują się w równocześnie w kilku językach: gruzińskim, niemieckim i angielskim. Zaopatrzone są w ikonografię i potwierdzają niemiecki wkład w rozwój kraju. Takie działania dobrze służą sprawie zbliżenia gruzińsko-niemieckiego. Przykładem jest opublikowana kilka lat temu w Tbilisi praca Nestan Tataraszwili o niemieckich zabytkach architektonicznych w Gruzji (Tataraszwili 2018).

w drugiej połowie stulecia niemieckich wiosek nie odwiedzali już tylko rabusie i podróżnicy, ale ciekawi nowych rozwiązań mieszkańcy Kaukazu. Wyznaczyło to nowy kierunek wzajemnych relacji, który doprowadził do zbliżenia Niemców z mieszkańcami Kaukazu.

Niemieckie wioski na Kaukazie za podstawę działalności miały produkcję rolną, której uzupełnieniem było przetwórstwo rolne i rzemiosło. Jednak pod koniec badanego okresu wzrosła liczba kupców i osób osiedlających się w miastach. Na Kaukaz trafiali też przedstawiciele wolnych zawodów, którzy potem wracali i osiedlali się na stałe, wnosząc istotny wkład w rozwój kultury Niemców. W drugiej połowie stulecia powstały niemieckie zakłady przemysłowe produkujące na potrzeby rynku zewnętrznego. Były one już nie tylko związane z przetwórstwem rolnym, ale także rozwijały kaukaski przemysł. Otwarcie cegielni umożliwiło budowę murowanych domów i zabudowań gospodarskich, co podnosiło standard życia osadników i wspierało rozwój produkcji rolnej. Po zaspokojeniu własnych potrzeb cegielnie sprzedawały swoją produkcję na potrzeby rozbudowujących się miast kaukaskich. Podobnie było z innymi przedsiębiorstwami przemysłowymi, które najszybciej tworzone na terenie obecnego Azerbejdżanu (Zejnalowa 2008).

Świadectwem rozwoju niemieckiej wytwórczości na Kaukazie są zachęty do kupna niemieckich produktów w prasie kaukaskiej. Dotyczyło to na przykład produktów mydlarskich wytwarzanych w niemieckich zakładach produkcyjnych. Przetwórstwo produktów rolnych stworzyło zapotrzebowanie na różnego rodzaju narzędzia i urządzenia, których część sprowadzono z Niemiec. Sprzyjało to rozwojowi niemieckiego kupiectwa na Kaukazie. Z czasem podejmowano produkcję mniej skomplikowanych wyrobów na miejscu, a niektóre osady z powodzeniem połączyły produkcję rolną z rzemieślniczą; często specjalizując się w wytwarzaniu jakiegoś wyrobu. Na przykład z produkcji beczek słynęli bednarze z Katharinenfeld, a najlepsze powozy produkowano w Elendorfie (Schweinitz 1910: 35 – 38).

Ściąganie nowoczesnych maszyn i urządzeń do produkcji rolnej z Niemiec stanowiło doskonałą okazję do promowania na Kaukazie niemieckich firm, które zyskiwały nowy, chłonny rynek zbytu. Wykorzystywane przez niemieckich rolników sprzęty budziły zainteresowanie ich sąsiadów, którzy z czasem zaczęli składać zamówienia na nie u niemieckich kupców. Umożliwiło to rozwój firm kupieckich, specjalizujących się w handlu takimi towarami. Podobnie rzecz się miała z ubiorem, wyposażeniem domów i instytucji wspólnotowych takich, jak szkoły i kościoły. Większość towarów kupowano w Niemczech, o czym donosiły tbiliskie gazety zamieszczając reklamy rozlicznych towarów i firm niemieckich.

Dzięki inwestowaniu zarobionych pieniędzy gospodarstwa Niemców na Kaukazie zwiększały swoje rozmiary, co wymagało stałego ich doposażania w nowoczesne urządzenia do produkcji rolnej. Była to konieczność, bo inaczej niemożliwe byłoby wykonanie wszystkich prac polowych. Obok pól uprawnych oraz solidnych, murowanych domów i zabudowań, niemieckie gospodarstwa posiadały: studnie, sady, ogrody, wozy, zwierzęta hodowlane i pociągowe. Zasobność niemieckich wiosek potwierdzają spisy inwentarza i informacje o wielkości produkcji w poszczególnych działach. Gospodarstwa niemieckie przewyższały pod każdym względem sąsiadujące z nimi gospodarstwa kaukaskich rolników, co budziło różne uczucia u ich właścicieli – od zazdrości po podziw (Auch 1996).

Na początku drugiej połowy XIX w. nastąpiły istotne zmiany warunków rozwoju gospodarczego Kaukazu. Najważniejsze były konsekwencją przeprowadzonej pod koniec badanego okresu reformy chłopskiej, towarzyszącemu jej rozwojowi infrastruktury i industrializacji regionu. Wpłynęły one także na położenie grupy niemieckiej. Zwiększeniu uległy jej obciążenia podatkowe, ale poprawiło się równocześnie ich bezpieczeństwo po zakończenia wojny kaukaskiej. Przeprowadzona przez władze Rosji w latach 1864 – 1870 reforma chłopska wprowadzała także uwłaszczenie chłopów kaukaskich, ale była opóźniona w stosunku do reszty cesarstwa i zawierała odmienne niż w innych częściach Rosji regulacje szczegółowe. Z jednej strony uwzględniały one miejscową specyfikę, a z drugiej zantagonizowała wieś, rozpoczynając wieloletnie bunt chłopskie²³. Niezależnie od problemów z realizacją zapisów reformy zmieniła ona stosunki własnościowe na wsi i nasiliła przebudowę infrastruktury Kaukazu i jego industrializację. Symbolem tych przemian była budowa linii kolejowych, co umożliwiło handel towarami masowymi i przyspieszyło rozwój gospodarczy regionu (Bazyłow, Wieczorkiewicz 2010: 243 – 247).

Po niekorzystnych dla Niemców reformach systemu podatkowego, które przeprowadzono w 1861 r., nastąpiło zachwianie tempa osadnictwa niemieckiego na Kaukazie. Zmiany te były konieczne, bo niektóre regulacje, jak podatek pogłówny, funkcjonowały w Rosji od czasów Piotra I. Nowe rozwiązania dotyczyły nie tylko spraw finansowych, ale także posiadanych swobód. Pozba-

²³ Wprowadzenie reformy chłopskiej w poszczególnych guberniach kaukaskich było obarczone licznymi warunkami i opóźnieniami, co wywołało niezadowolenie chłopów. Ogromnych rozmiarów nabrały ich ucieczki i walka zbrojna o prawo do ziemi. W Azerbejdżanie ci uciekinierzy byli nazywani *geczegami* i urosli do rangi bohaterów ludowych. Skutkiem tych działań były dalsze zmiany reformy w kolejnych latach, aż do 1900 r.

wiono Niemców niektórych istotnych dla nich przywilejów, którymi cieszyli się od początku akcji osadniczej. Dotyczyły one sposobu wewnętrznego zarządzania osadami, przez wprowadzenie obowiązku sporządzania w języku rosyjskim sprawozdań dla władz. Niezwykle dotkliwie dla osadników było też zwiększenie zobowiązań na rzecz państwa, w tym wprowadzenie obowiązku odbywania służby wojskowej. Było to nie do zaakceptowania przez menonitów, bo zasady ich wiary zakazywały noszenia i używania broni. Pogorszenie warunków funkcjonowania niemieckich wiosek spowodowało, że część ich mieszkańców zdecydowała się na opuszczenie Kaukazu – mniejsza grupa wróciła w rodzinne strony do Niemiec, a większa wyemigrowała do Ameryki. Osłabiło to siłę grupy niemieckiej na Kaukazie w drugiej połowie XIX w., ale było także dowodem jej dużej samodzielności. Na ten temat publikowano później liczne omówienia prezentujące losy niemieckich emigrantów (Lessing 1913: 14 – 15).

Kontakty z otoczeniem

Różnice dzielące Niemców z mieszkańcami Kaukazu na początku XIX w. były tak duże, że uniemożliwiały im współpracę. Były one widoczne w wielu elementach – zaczynając od europejskiego ubioru przybyszów, ich metod pracy, sposobu urządzenia domów i gospodarstw, aż do wyznawanej religii, zwyczajów i mentalności. Wszystko to budziło na Kaukazie zdziwienie i prowadziło do negatywnych ocen i komentarzy. Niemcy odczuwali swoją odmienność, a po napadach i nieuczciwych praktykach w handlu nabrali dystansu wobec miejscowej ludności. Równocześnie mieli poczucie wyższości w stosunku do otoczenia, co wyrażali niektórzy niemieccy podróżnicy, opisujący bardzo krytycznie stan kaukaskiej gospodarki i sukcesy niemieckich wiosek na Kaukazie. Stosunek Niemców do przedstawicieli narodów kaukaskich i azjatyckich trafnie wyrażały słowa *Pieśni Niemców z Kaukazu*, napisanej przez Otto Kloofsa. Zyskała ona pod koniec lat 30. XIX w. rangę hymnu Niemców kaukaskich, głosząc w trzeciej zwrotce, że znaleźli się oni w kraju:

*Wo Perser und Armenier
Sich im Handel überlisten,
Wo Kurd, Tscherkesse und Tatar
Als Rauber heimlich nisten*²⁴.

²⁴ Tekst *Lied der Deutschen im Kaukasus* za: *Heimatbuch der Deutschen aus Russland*, Stuttgart 1954: 126 – 127.

Widać tu bolesne doświadczenia, jakie stały się udziałem niemieckich osadników w pierwszych dekadach pobytu na Kaukazie. Odnotowanie negatywnego stosunku Niemców do „chytrych handlarzy Persów i Ormian” oraz spieszących do „rozbójniczych szajek Kurdów, Czerkiesów i Tatarów”, jest tego konsekwencją. W następnych zwrotkach pieśni podkreślono, że tak długo będzie ona płynęła „z niemieckich piersi” na Kaukazie, sławiąc pracę Niemców i ich tęsknotę za ojczyzną, jak długo ta ostatnia będzie obecna w ich sercach. Warty odnotowania jest brak w całym, liczącym dziesięć zwrotek tekście, negatywnych odniesień do Gruzinów. Może to oznaczać uznanie ich odmienności od reszty mieszkańców i stanowić potwierdzenie sympatii do tego narodu.

Wydarzenia z pierwszych dekad pobytu na Kaukazie utrudniały relacje niemieckich osadników z mieszkańcami Kaukazu i sąsiadującymi z nimi ludami. Zależały one od wielu innych czynników, które z czasem ulegały zmianie. Otaczające Niemców etnosy traktowały ich początkowo nieufnie, a nawet wrogo, jako element obcy, sprowadzony przez Rosję. Dostrzegano jednak możliwość niemieckich wiosek i zgodnie z panującymi zwyczajami zaczęto je grabić. W napadach rabunkowych uczestniczyły kaukaskie ludy górskie: Czecczeni, Czerkiesi, Abchazi, Azerbejdżanie i sąsiedzi z południa – Kurdowie, Persowie, Turcy. Wioski leżące blisko miast takich, jak Tbilisi, były bezpieczniejsze od tych bardziej oddalonych od niego. Osadnicy szybko odbudowywali swoje domy i gospodarstwa ze zniszczeń, ale zachowywali pamięć o trudnych doświadczeniach. Postępująca pod koniec badanego okresu stabilizacja polityczna i zakończenie wojny kaukaskiej w 1864 r. zmniejszyły liczbę takich incydentów²⁵.

Poważnym problemem utrudniającym kontakty Niemców z mieszkańcami Kaukazu w pierwszej połowie XIX w. była ich odmienność kulturowa. Przyzwyczajeni do legalizmu i dobrej organizacji struktur państwa Niemcy znaleźli się w otoczeniu funkcjonującym na całkowicie odmiennych zasadach. Relacje z władzami opierały się na prawie rosyjskim i kontaktach z niekompetentnymi, skorumpowanymi urzędnikami. W wielu wspomnieniach opublikowanych przez osadników i wizytujących Kaukaz badaczy pojawia się ten ostat-

²⁵ Napady kaukaskich sąsiadów na niemieckie wioski są opisywane w licznych relacjach osadników. Najwięcej dokonano ich w pierwszej połowie XIX w. Dzięki misjonarzom określono liczbę zabitych i wziętych w niewolę niemieckich osadników w czasie wojny z Persją w 1828 r. (Groß 1998). Parrot podał, że w jednym tylko napadzie na Katharinenfeld z sierpnia 1826 r. zabito 30 osadników, a 130 uprowadzono w niewolę. Reszta zostawiła dobytek i uciekla do sąsiedniej niemieckiej wioski.

ni element. Kontakty z ludnością miejscową wymagały znajomości jej praw zwyczajowych, mających swe źródła w nieznannej Niemcom tradycji. Napady, w czasie których ginęli osadnicy, duchowni i dzieci, dodatkowo komplikowały ten proces²⁶.

Wskazane wyżej okoliczności spowodowały, że zbliżenia grupy niemieckiej z otoczeniem rozpoczęło się dopiero pod koniec badanego okresu. Istotne znaczenie dla tego procesu miała otwartość kulturowa osób zaliczanych do grupy kaukaskich przodowników kulturowych. Liczni podróżnicy piszący o Gruzji w XIX w. nie zawsze rozumieli, że właśnie te osoby umożliwiły Niemcom poznanie kaukaskiej kultury i dostosowanie ich działań do warunków kaukaskich. Pośrednio przyczynili się do tych zmian także podróżujący po Kaukazie niemieccy badacze, którzy pośredniczyli w przekazywaniu wartości niemieckiej kultury i ułatwiali podjęcie przybyzszom z Kaukazu studiów w niemieckich uczelniach wyższych. Z jednej strony zwiększyło to wiedzę o Kaukazie na Zachodzie, a z drugiej nasiliło proces przyswajania zachodnich wartości na miejscu, przez tłumaczenie dzieł literackich – także niemieckich (Surguladze 1980).

Proces adaptacji Niemców na Kaukazie spowodowany wskazanymi wyżej czynnikami był powolny i trwał wiele lat. Najpierw udało się go zrealizować w kontaktach z władzami, a potem na poziomie kontaktów z sąsiadami. Niemcy odróżniali się od innych Europejczyków, którzy w XIX w. trafili na Kaukaz, bo potrafili dobrze rozpoznać sytuację i wypracować korzystne dla siebie formy współpracy na obu poziomach. Interesujące są przykłady współdziałania osadników z Niemcami goszczącymi na Kaukazie, którzy korzystali z pomocy rodaków jako przewodników i tłumaczy. Pomoc osadników ułatwiała im nawiązywanie kontaktów i wymianę kulturalną. Peter Neu spod Tbilisi służył w tej roli Friedrichowi Parrotowi w czasie jego wędrówki po Kaukazie w 1829 r. Ten profesor uniwersytetu w Dorpacie dotarł do Araratu. Kilka lat później opublikował w Berlinie swoją relację z podróży, która zawierała opis spotkań z mieszkającymi tam rodakami. Szybko przetłumaczono ją na język angielski, co upowszechniło tego autora w świecie zachodnim. Parrot nie tylko przedstawił wygląd domów i urządzenie niemieckich gospodarstw, ale także opisał trudne losy osadników, którzy zginęli lub trafili do niewoli po napadach sąsiednich ludów (Parrot 1834: 15 – 16, 180 – 189 i nast.).

²⁶ Liczba takich wydarzeń w badanym okresie była duża. Nie zawsze były to akcje zorganizowane i na dużą skalę – zdarzały się zwykłe napady rabunkowe. Przykładem jest napad tatarski na Niemców podróżujących z Annefeld do Ajgenfeld 13 sierpnia 1830 r. w którym zginął pastor Samuel Bucher, dziecko i 11 dorosłych.

W badanym okresie zmieniała się forma badań naukowych prowadzonych przez Niemców na Kaukazie. Nadal pojawiały się interesujące publikacje na temat jego historii i etnografii, jak książka wydana przez Friedricha Bodenstedta. Badacz ten reprezentował odmienny od wcześniejszego okresu sposób badania Kaukazu, bo zamieszkał tam i nauczył się języków. Taka postawa sprzyjała nawiązywaniu kontaktów i wymianie kulturalnej. W przypadku Bodenstedta jego nauczyciel języków azerbejdżańskiego i farsydzkiego Mirza Szafi Wazech подарował mu swoje wiersze, które zostały potem przetłumaczone i wydane w Berlinie. Zebrany przy pomocy Azerbejdżanina materiał Bodenstedt wykorzystał do napisania książki opublikowanej w 1850 r., która doczekała się do 1917 r. 264 wydań (ostatni reprint w 2020 r.). Rozpoczęło to wymianę kulturalną niemiecko-azerbejdżańską (Bodenstedt 1850; Rustamow, Nabijew, Karajew 2005: 272 – 274).

Także naukowcy badający inne obszary nie przybywali już na Kaukaz tylko na krótki pobyt, żeby po powrocie do kraju publikować. Teraz osiedlali się tam na wiele lat i prowadzili badania terenowe obejmujące nowe pola badawcze. Już nie tylko historia i przyroda kaukaska interesowały niemieckich uczonych, ale także inne dziedziny. Dobrym przykładem takiego zaangażowania w badania Kaukazu jest kilkunastoletni pobyt w Tbilisi profesora geologii Uniwersytetu w Dorpacie – Ottona Abicha, który analizował strukturę geologiczną regionu. Interesował się także ważnymi dla niego procesami aktywności tektonicznej, których efektem były liczne w pierwszej połowie stulecia trzęsienia ziemi. Abich opisał geologię Kaukazu w kilku publikacjach – pierwsze ogłosił już w latach 40. Wyniki badań drukował także od połowy stulecia w kaukaskich czasopismach naukowych. Praca zbiorowa zawierająca podsumowanie wyników jego badań ukazała się pod koniec stulecia w Wiedniu, w trzech tomach (ostatni po śmierci autora). Został zapamiętany jako badacz, który wprowadził nazwę Wyżyna Armeńska i próbował prognozować niszczące Kaukaz trzęsienia ziemi (Abich 1878, 1882, 1887).

Podsumowanie

Przesiedlanie dużych grup ludności niemieckiej na Kaukaz, które zaczęło się w 1817 r. było elementem rosyjskiej polityki imperialnej, której realizację rozpoczęto wcześniej w innych częściach cesarstwa. Konieczność utrwalenia rosyjskiego panowania i zagospodarowania Kaukazu, przy ograniczonych możliwościach demograficznych rosyjskiej grupy etnicznej, spowodowały, że akcja osadnicza wykorzystująca obcokrajowców była bardzo ważnym narzędziem rosyjskiej polityki wewnętrznej. Osiedlanie Niemców na Kaukazie rozpoczę-

ło się od ziem gruzińskich, ale po kilku dekadach objęło także jego pozostałe części: w południowej części regionu tereny dzisiejszej Armenii i Azerbejdżanu oraz Kaukaz Północny. Proces ten oddziaływał na dwa zasadnicze obszary – gospodarki i demografii. Pierwszym było pozyskanie przez władze rosyjskie dużej grupy rolników i rzemieślników, którzy podnieśli na wyższy poziom kaukaską gospodarkę i zwiększyli produkcję potrzebnej żywności. Drugim, zmianą struktury etnicznej Kaukazu, co osłabiało siłę miejscowej ludności i umocniło rosyjskie panowanie.

Niemcy byli największą grupą zachodnioeuropejską przesiedloną na Kaukaz w XIX w. Ich sprowadzenie stanowiło początkowo część rosyjskiego planu kolonialnego na Kaukazie, który później zastąpiło dążenie do jego pełnej integracji z resztą państwa. Nie zmieniło to kolonialnego charakteru rosyjskich działań. Niemcy byli początkowo całkowicie zależni od państwa rosyjskiego, które zorganizowało ich przesiedlenie na Kaukaz, wskazało miejsca osiedlenia i nadzorowało przez swoich urzędników. Otrzymywali dużą pomoc w postaci subwencji, pożyczek, nadań ziemi skarbowej oraz swobód gospodarczych i wyznaniowych. Dzięki temu szybko rozwinęli swoje gospodarstwa i zdobyli znaczącą pozycję w kaukaskiej gospodarce. Mimo zagrożenia bezpieczeństwa osobistego, spowodowanego przez sąsiadów, pomnożyli majątek i rozwinęli dochodowe działy produkcji rolnej – od winiarstwa, uprawy warzyw i tytoniu, po hodowlę rasowego bydła, mleczarstwo i produkcję serów. W ten sposób przyczynili się do rozwoju gospodarki regionu.

Wzrost zamożności Niemców sprzyjał pod koniec badanego okresu ich usamodzielnianiu się. Dowiodły tego decyzje o emigracji, gdy warunki pobytu uległy pogorszeniu. Drugim elementem zwiastującym zmianę charakteru niemieckiej obecności na Kaukazie było rozwijanie nowych form aktywności gospodarczej, obejmującej zajęcia pozarolnicze oraz inwestycje w górnictwo i przemysł. Pod koniec badanego okresu do rolników dołączyli przedsiębiorcy, którzy zainwestowali na Kaukazie swoje kapitały i zbudowali zakłady przemysłowe. Zmieniło to charakter niemieckiej obecności, która przestała być wyłącznie narzędziem rosyjskiej polityki, ale zaczęła także pracować na rzecz zjednoczonego państwa niemieckiego. Stworzyło to podstawę późniejszego zbliżenia Niemiec z państwami kaukaskimi po ich utworzeniu i relacji bilateralnych bez pośrednictwa Rosji.

Rozwój niemieckiego osadnictwa na Kaukazie w badanym okresie dowodzi, że rosyjscy politycy nie przewidzieli wszystkich konsekwencji sprowadzenia Niemców na Kaukaz. Osadnicy mimo początkowych problemów poznali miejscową ludność i nawiązali z nią bezpośrednie kontakty. Najpierw obejmowały one sferę działań gospodarczych, a potem rozszerzyły się także poza

nie. Najszybciej rozwinęły się relacje Niemców z Gruzinami, Azerbejdżanami i Ormianami na Kaukazie Południowym. Dzięki temu w badanym okresie zintensyfikowała się wymiana kulturalna Niemiec z tymi narodami, co miało ogromne znaczenie dla ich późniejszej współpracy. W północnej części regionu Niemcy zaznaczyli swoją obecność równie mocno, jak na Zakaukaziu, ale z opóźnieniem. Niższy poziom rozwoju tamtejszych etnosów i ich elit politycznych utrudniał nawiązanie kontaktów z nimi w badanym okresie.

Niezależnie od wskazanych w artykule różnic tempa niemieckiego osadnictwa i obecności w innych dziedzinach kaukaskiej gospodarki, kontakty Niemców z otoczeniem rozwinęły się intensywnie w pierwszej połowie XIX w. obejmując także kulturę. Umożliwiło to wzajemne poznawanie się i współpracę. Stosunek Niemców do mieszkańców Kaukazu był zróżnicowany, co ukazują słowa przywołanej pieśni napisanej przez Otto Klooßa. Największą sympatią Niemcy obdarzyli Gruzinów, co potwierdzają tytuły współczesnych publikacji, wskazujące na długą miłość do nich. Wynikało to z potencjału kulturowego tego narodu i przełożyło się na współpracę z nim w późniejszym okresie.

Bibliografia

Źródła

- Abich O. (t. 1 1878, t. 2, 1882, t. 3 1887), *Geologische Forschungen in den Kaukasischen Ländern*, Wiedeń.
- Bodenstedt F. (1850), *Die Lieder des Mirza – Schaffy*, Berlin.
- Istorija rossijskich niemców w dokumentach (1763–1992 gg.)*, opr. Auman W.A., Czebotariewa W. G., Moskwa 1993.
- Haxthausen A. (1856), *Transkaukasja: Andeutungen über das Familien und Gemeindeleben und die socialen Verhältnisse einiger Völker zwischen dem Schwarzen und Kaspischen Meer – Reiseerinnerungen und gesammelte Notizen*, Leipzig.
- Heimatbuch der Deutschen aus Russland*, Stuttgart 1954.
- Lessing D.C., *Schwaben in Amerika* „Kaukasische Post”, nr 39 z 29 września 1913 r.: 14 – 15.
- Łapczyński K. (1866), *Z Tyflisu pod Ararat* „Tygodnik Ilustrowany”, t. 14, nr 367: 167 – 168 (kontynuacja w kolejnych numerach: 368, 369, 370, 372).
- Potocki J., (1797–1798), Paryż 1829 (t. 1; w t. 2); polskie wydane: J. Potocki, *Podróż przez stepy Astrachania i na Kaukaz (1797 – 1798)*, w: *Podróże*, opr. L. Kukulski, Warszawa 1964.
- Zapiski A.P. Jermołowa 1798 – 1826 gg.*, opr. i kom. Fiedorowa W.A., Moskwa 1991 (reprint książki wydanej w dwóch częściach w 1868 r.)

Opracowania

- Abdułhajew Cz., Gulijewa B (1998), *Deutsche in Aserbajdschan*, Baku.
- Abdułhajew Cz. (red.) (1992), *Deutsche in Aserbajdschan: Materialien der Konferenz „Deutsche in Aserbajdschan“, gewidmet dem 190. Jubiläum der Einsiedlung der Deutschen nach Aserbajdschan (6-7 April 2009)*, Baku.

- Abowian Ch. (tłum. S. Ulaszek, 2018), *Rany Armenii (Placz patrioty). Opowieść historyczna*, Kraków.
- Allmendinger E. (1989), *Bolnisi. Ein deutsches Dorf im Kaukasus*, Neustadt.
- Auch E.M. (1996), *Lebens- und Konfliktraum Kaukasien gemeinsame Lebenswelten und politische Visionen der kaukasischen Völker in Geschichte und Gegenwart*, Barkau.
- Babajewa S. K., Olejnikowa S. T. (red.), (2001), *Elendorf w Azeirbajdzanie*, Odessa.
- Bazyłow L. (1986), *Historia nowożytnej kultury rosyjskiej*, Warszawa.
- Bazyłow L., Wieczorkiewicz P. (2010), *Historia Rosji*, Wrocław.
- Chodubski A. (2015), *Azerbejdżan – Polska. Odłony kontaktów kulturowych*, Toruń.
- Filina M., Ossowska D. (2015). *Losy Polaków na Kaukazie*, cz. I., „Tbiliska grupa” polskich poetów zesłańczych. Tbilisi.
- Furier A. (1998), *Kozacy w społeczeństwie rosyjskim* „Przegląd Zachodni”, nr 2 (287), s. 211 – 246.
- Furier A. (2009), *Polacy w Gruzji*, Warszawa.
- Furier A. (2017), *O znaczeniu działań Wizytatorów Kościołów Rzymskokatolickich na Kaukazie i Zakaukaziu w XIX w.*, w: W. Walczak (red.), *Dyplomacja papieska wobec Rzeczypospolitej*, Białystok: 261 – 282.
- Furier A. (2020), *Gruzja niepodległa – od monarchii do republiki*, Toruń.
- Furier A. (2023), *Niemieckie kontakty z Kaukazem w XVIII i XIX w.* „Nowa Polityka Wschodnia”, nr 4 (39): s. 41 – 63.
- Furier A. (2024), *Między historią a polityką w badaniach kontaktów polsko-gruzińskich*, „Atheaneum”, vol. 81(1): 289 – 307.
- Gelaschwili S. (2010), *Entstehung deutscher Kolonien in Georgien am Anfang des 19. Jahrhunderts und deren wirtschaftliche Tätigkeiten*, Potsdam. (Special Series, *Arbeitspapiere des Deutsch-Georgischen Arbeitskreises für Finanz- und Sozialpolitik*, nr G-11, 2010).
- Grigoleit H.G., Wirth H. (2021), *Deutschland und Georgien – eine lange Liebe*, Düren.
- Groß A. (1998), *Missionare und Kolonisten. Die Basler und die Hermansburger Mission in Georgien am Beispiel der Kolonie Katharinenfeld 1818 – 1870*, Hamburg (reprint książki z XIX w.).
- Gruzja i Polska. Transfer wartości kultury. Studia interdyscyplinarne* (2022), J. Ławski. W. Occheli (red.), Białystok-Kutaisi (t. LIII *Colloquia Orientalia Bialostocensia*).
- Hoffmann P. (1905), *Die deutschen Kolonien in Transkaukasien*, Berlin.
- Hummel J. (1954), „*Konkordia soll sein Name sein!*”, w: *Heimatbuch der Ostumsiedler*, Stuttgart.
- Ibragimow N. A., *Niemieckije stranicy istorii Azierbajdzana*, Baku 1995.
- Jaskorskij A. (2001), *Deutsche Siedlungen im Südkaukasus*, „International Academic Yearbook“Iran& the Caucasus“: vol. V: 133 – 138.
- Jaskorskij A. (2002), *Die deutschen Siedler in Transkaukasien*, 1999, ADK, nr 106, z. 4: 44 – 46.
- Jaskorskij A., Jaksorskij R. (2003), *Szwaby Priczernonomorija i Kawkaza (O proischożdienii i żizni niemieckoj etniczesczkoj grupy w Priczernnomorie i na Kawkazie)*, Erywań.
- Kessler A.J. (1930), *Geschichte der Diözese Tyraspol*, Dickinson North Dakota.
- Niemcy w Azierbajdzanie* (1992), red. Cz. Abdullajew, Baku.
- Rustamow A., Nabijew B., Karajew J. (2005), *Azierbajdzanskaja litieratura. Kratki oczerk (dla azierbejdżanskoj diaspory)*, Baku.
- Potocki J. (1964), *Podróż przez stopy Asdtrachania i na Kaukaz* (1997 – 1798), w; *Podróże*, opr. L. Kukulski, Warszawa.
- Parrot, F. (1834), *Reise zum Ararat*. Erster Theil, Berlin. (reprint wydano w 1985 r. w Lipsku).
- Piwnicki G. (2002), *Polacy wojskowi i zesłańcy w carskiej armii na Kaukazie w XIX i na początku XX wieku*, Toruń.
- Rohoziński J. (2018), *Najpiękniejszy klejnot w carskiej koronie. Gruzja pod panowaniem rosyjskim 1801 – 1917*, Warszawa.

- Schweinitz H.H. (1910), *Helendorf eine deutsche Kolonie im Kaukasus*, Berlin.
- Siemionow I. (2001), *Istorija zakawkazskich mołokan i duchoborow*, Erewań.
- Songulaschwili A. (1997), *Die Deutschen in Georgien*, Tbilisi.
- Springform D. (2004), *Deutsche in Georgien*, Tbilisi.
- Surguladze A. (1980), *Oczerki po istorii gruzinskoj kultury XIX wieka*, Tbilisi.
- Surowiec K., Razin A., *Założenia geopolityki Iwana IV Groźnego i jej realizacja w Rosji w latach 1547 – 1584*, cz. I, „Humanities and Social Sciences”, 2016, z. 23 (1), vol. XXI: 153 – 165.
- Świętochowski T. (1998), *Azerbejdżan i Rosja. Kolonializm, islam i narodowość w podzielonym kraju*, Warszawa.
- Tatarschwili N. (2018), *German settlements and architectural heritage in Georgia*, Tbilisi.
- Udsulaschwili K. (2006), *Die deutschen Kolonisten in Georgien (Elisabethtal – Asureti 1818 – 1941)*, Tbilisi.
- Ismail-zade D.I. (1982), *Ruskoje kriestijanstwo w Zakawkazije*, Moskwa.
- Jaczmienichin K.M. (1991), *Wojennyje posielienija na Kawkazie w 30 – 50 gody XIX w.*, „Wiesticnik Moskowskiego Uniwersiteta”, sier. 8, „Istorija”, nr 4: 28 – 32.
- Zakrzewska-Dubasowa M. (1990), *Historia Armenii*, Wrocław – Kraków.
- Zejnalowa S.M (2008), *Niemcy na Kawkazie*, Baku.

Prof. dr hab. Andrzej Furier, Uniwersytet Szczeciński, Instytut Nauk o Polityce i Bezpieczeństwie (andrzej.furier@usz.edu.pl)

Słowa kluczowe: Kaukaz w XIX w., niemieckie osadnictwo, Rosja, Niemcy, Gruzja, Azerbejdżan, Armenia

Keywords: Caucasus 19th century, German settlement, Russia, Germany, Georgia, Azerbaijan, Armenia.

ABSTRACT

The paper presents the development and consequences of German settlement in the Caucasus, which took place during the period of Russian rule. It was an element of Russia's imperial policy, but it also significantly impacted German-Caucasian relations. In the early 19th century, the settlers were farmers, and thereafter specialists from other economic sectors joined them. This allowed Germany to participate in the modernization of Caucasian agriculture and industry and served as the basis of Germany's political cooperation with the Caucasus in the next centuries.

Research questions concerned the makeup and size of the study group, as well as the types of activities and achievements of German settlers during the early years of their arrival in the Caucasus. The research hypothesis consisted in highlighting the contribution of this group to the economic transformations in the Caucasus and the development of Germany's contacts with the region, which later laid the foundation for the political rapprochement and cooperation between Germany and the Caucasus.

The literature on the subject includes publications in German, Russian and Polish. The results of the author's own research on Polish ties with the Caucasus, particularly on religious issues (some of the Germans were Catholic), were also incorporated. So far, there has been no research on the German group in the Caucasus in Poland, but the subject does occur in numerous publications on other topics, such as studies on Caucasian Catholics.